

De wording van het christendom (10). De politiek van Constantijn

door Alex van Heusden

In de loop van de derde eeuw was het Romeinse rijk in verval geraakt, zowel organisatorisch als economisch. De vele oorlogen gingen hun tol eisen. Er vloeide meer geld weg dan er binnenkwam. Plaatselijke eliten en legerleiders opereerden volkomen onafhankelijk in hun hang naar de grote macht en het grote geld. Het centrale, keizerlijke gezag kon de vele, elkaar snel opeenvolgende ontwikkelingen in alle uithoeken van het rijk niet meer bijbenen, laat staan er controle op uitoefenen. Bovendien ontbrak het aan een sluitende, universele ideologie die als grondslag kon dienen voor een nieuw te vestigen eenheid van het gigantische imperium. De apostolische ekklesia zou daar in de vierde eeuw van profiteren.

Diocletianus (regeerperiode 284-305), evenals de meeste andere keizers uit de derde eeuw een Illyriër, dus uit de Balkan afkomstig, probeerde het tij te keren door het rijk aan een grootscheepse reorganisatie te onderwerpen. Hij voerde het tetrarchaat in: niet één maar vier 'keizers' kregen het bestuur van het imperium in handen - twee opperkeizers met de titel augustus, twee onderkeizers met de titel caesar -, ieder met een eigen rijksdeel, praefectuur genaamd, maar in functie van het geheel, met Diocletianus als universeel coördinator en goddelijke heer: dominus ac deus. Hij rekende af met het eeuwenlang gekoesterde beginsel, nog een rudiment van de Romeinse republiek, dat de keizer als princeps het rijk bestierde, als 'eerste burger', uit naam van de vooraanstaande families die in de senaat vertegenwoordigd waren - meer een hoogste ambtenaar dan een monarch. Aan die bestuursvorm maakte hij een einde: niet de deelbelangen van de Romeinse en andere lokale eliten, maar het algemeen belang van het universele rijk moest voortaan de leidraad zijn van keizerlijke politiek.

Er was niet één bestuurlijk centrum meer. Verschillende steden over het hele rijk verspreid kregen de status van keizerlijke residentie. Rome was niet meer de hoofdstad en de senaat belandde op een zijspoor.

De grote vervolging

Dit nieuwe model bleek te functioneren, althans aanvankelijk. Nu was het zaak om de bestuurlijke vernieuwing te bekronen met een ideologische afronding. Daartoe zocht Diocletianus zijn heil in de Mithrascultus, de eredienst rond de Sol Invictus, de zonnegod van Perzische origine die faam had verworven als stierendoder. Vooral onder soldaten genoot hij grote aanhang, onder andere omdat hij een aureool van onoverwinnelijkheid droeg. Geen stier kon hem ooit op de horens nemen. De geboortedatum van deze god was 25 december, als het feest van de zonnewende wordt gevierd - het christelijke Kerstmis, feest van de geboorte van Jezus, is daarvoor in de plaats gekomen. Gedurende lange tijd was de Mithrascultus een geduchte concurrent van het christendom-in-wording. Wie zich een betrouwbaar beeld wil vormen van de 'hype' rond deze religie, moet de ruïnes van het oude Ostia bezoeken, enkele tientallen kilometers ten westen van Rome. Archeologen hebben daar niet minder dan achttien Mithrastempels uit oude aardlagen te voorschijn gehaald, in een gebied van enkele vierkante kilometers. Maar ten langen leste moest ook de Mithrascultus het loodje leggen. Aan deze religie kleefde een groot nadeel: alleen mannen mochten onder strenge voorwaarden en uitsluitend in geheime samenkomsten vol reinigingsrituelen en maaltijden met brood en water deze cultus beoefenen. Een breed gedragen volksreligie valt daar niet op te bouwen. De uiteindelijke overwinning van de apostolische ekklesia is symbolisch zichtbaar in de basiliek van San Clemente, een der mooiste kerken van Rome. Deze is gebouwd boven op een Mithrastempel uit de tweede eeuw. In die oudste

bouwlaag staat nog altijd een altaar met in reliëf een afbeelding van Mithras in gevecht met een stier.

Ten tijde van Diocletianus was de apostolische ekklesia de enige religieus-ideologische concurrent. Zij was inmiddels een factor van betekenis geworden: hecht georganiseerd, over het hele rijk verspreid en doorgedrongen tot de plaatselijke eliten. Diocletianus besloot, samen met onderkeizer Galerius, de apostolische ekklesia met wortel en tak uit te roeien. In het jaar 303 begon hij de grote vervolging die acht jaar duurde met incidentele uitlopers tot 324 en vele slachtoffers maakte, vooral in de oostelijke praefecturen: Klein-Azië, Syrië, Palestina en het noorden van Egypte, met name Alexandrië. Eusebius van Caesarea (na 260-circa 340), de eerste historicus van de apostolische ekklesia, schreef over het begin van deze vervolgingen (Geschiedenis van de ekklesia VIII, 2):

Het was in het negentiende jaar van de heerschappij van Diocletianus, in de maand Dustros, of Maart volgens de Romeinen, toen het feest van het lijden van de Redder op komst was, dat er keizerlijke brieven werden uitgebracht die bevalen dat de kerken met de grond gelijk gemaakt moesten worden en dat de Schriften in het vuur moesten worden vernietigd; die hoge posities bekleedden moesten daarvan afstand nemen; zo ook moesten slaven of slavinnen, gebonden aan een huis, als zij volhardden in hun christenzijn, van hun vrijheid worden beroofd. Maar niet lang daarna ontvingen wij andere brieven waarin bevolen werd dat alle leiders van de ekklesia, waar dan ook, in boeien geslagen moesten worden en vervolgens gedwongen werden om offers te brengen, met welke middelen dan ook.

Zo begon de grote vervolging en het ging snel van kwaad tot erger. Dat was de situatie in het Oosten. In het Westen was van vervolging nauwelijks sprake. Constantius Chlorus, caesar van het Westen en vader van de latere keizer Constantijn, evenals Diocletianus een Illyriër, zag er geen aanleiding toe. Om Diocletianus, de beheerser die zich bij voorkeur Jupiter noemde, niet helemaal voor het hoofd te stoten besloot hij in Gallië en Britannia, zijn praefectuur, enkele kerken neer te halen. Daar liet hij het bij, geen vervolging, geen arrestaties, laat staan folteringen en executies. De volgelingen van Jezus in het Westen werden ongemoeid gelaten. Constantius had een zekere sympathie voor ze. Hij moest niets hebben van de oude Romeinse religie, vol goden en godinnen, van allerlei snit en kleur. Zijn religieuze antenne richtte zich op de Summus Deus, de 'hoogste God', al had hij geen enkel idee wie die God was en waar hij voor stond. Het denkbeeld van een 'hoogste god' - een vorm van monotheïsme, zou men kunnen zeggen - kreeg de jonge Constantijn met de paplepel ingegoten. Ook hij kon geen enkel begrip opbrengen voor de vervolging van christenen die in het oostelijk deel van het Romeinse rijk schering en inslag was.

Al twee jaar na het begin van de grote vervolging, in 305, traden Diocletianus en Maximianus gelijktijdig terug. Vanaf toen, zonder een grote roerganger, begon het tetrarchaat als bestuursvorm ernstige haperingen te vertonen. De ene keizer betwistte het gezag van de andere, teruggetreden of afgezette keizers probeerden achter de schermen invloed te blijven uitoefenen, elke keizer had wel zijn tegenkeizer.

Constantijn

De grote verandering kwam onder Constantijn (regeerperiode 307-337). In het jaar 306 streed hij in Britannia aan de zijde van Constantius, zijn vader, sinds 305 augustus van het Westen, om de rijksgrens te verdedigen tegen de invallende Picten. Na de plotselinge dood van zijn vader in Eboracum (York) werd Constantijn door zijn troepen tot augustus uitgeroepen. Er volgden zes jaren van strijd en

burgeroorlog, uitlopend op de rechtstreekse confrontatie tussen Constantijn en zijn rivaal Maxentius die zich meester had gemaakt van Italia, Spanje en Afrika. Het verhaal gaat dat Constantijn, niet gerust op de goede afloop van de strijd, zijn heil zocht bij de Summus Deus van zijn vader. Met de hoogste god aan zijn zijde moest hij Maxentius, die vertrouwde op de bijstand van de traditionele goden en met plengoffers en andere rituelen hen gunstig zocht te stemmen, kunnen verslaan. Volgens Eusebius van Caesarea verscheen hem een 'hoogst wonderbaarlijk teken van God': 'Rond het middaguur, toen de dag alweer naar het eind liep, zag hij met eigen ogen, zo zei hij, in de hemel het teken van een kruis van licht, boven de zon, en er was de volgende spreuk mee verbonden: "overwin hiermee"' (Grieks: toutôi vika; Latijn: hoc signo victor eris, 'in dit teken zul jij overwinnaar zijn'). Aanvankelijk begreep Constantijn niet wat er met dit teken bedoeld kon zijn. Maar die nacht kreeg hij een droom. Eusebius schrijft: 'In zijn slaap zag hij toen Christus, zoon van God, met het teken dat aan de hemel was verschenen. En Christus droeg hem op om een copie van dat teken te maken en het als afweermiddel bij zijn ontmoetingen met de vijand te gebruiken' (Vita Constantini I, 28, 29). De volgende dag liet Constantijn een nieuwe legerstandaard maken, de zogeheten labarum, met daarop het Christusmonogram: de eerste twee letters van de naam van Christus in het Grieks, X (chi) en P (rho). Met het teken van Christus trok hij op naar Rome en ten noorden van de stad nabij de Milvische brug over de Tiber versloeg hij Maxentius die verdronk in de rivier. In zijn Geschiedenis van de ekklesia (IX, 9,5) beschrijft Eusebius de ondergang van Maxentius als was hij de Farao van Egypte die door de Rode Zee of Rietzee werd verzwolgen:

Zoals in de tijd van Mozes en het geslacht der godvrezende Hebreëën hij Farao's wagens en zijn leger in de zee heeft gegooid, zijn uitgelezen ruiters in drietallen verdonken in de Rode Zee en de diepte bedekte hen (Exodus 15:4-5a), zo gebeurde ook nu: Maxentius en de gewapende soldaten en lijfwachten om hem heen zonken in de diepte als een steen (Exodus 15:5b).

Edict van Milaan

Op 28 oktober 312, aldus de overlevering, rekende Constantijn af met Maxentius. Hij schreef zijn overwinning toe aan Christus die hem was 'verschenen' als de hoogste god. En dus was Christus voortaan zijn god. Of we hier kunnen spreken van een authentieke 'bekering', is overigens zeer de vraag, al wil Eusebius dat in zijn biografie van Constantijn, eerder een hagiografie, ons graag doen geloven. Intussen deed de keizer alles wat keizers plegen te doen: veroveren, plunderen, moorden. Ook schrok hij er niet voor terug zijn vrouw Fausta en zijn zoon Crispus te laten doden, toen zij zich tegen hem keerden. Veelbetekenend is dat Constantijn zich pas op zijn sterfbed liet dopen - alsof hij voordien zijn handen vrij wilde houden.

Een jaar na de slag bij de Milvische brug, in 313, decreteerde Constantijn, samen met Licinius, augustus van het Oosten, godsdienstvrijheid voor iedereen - het zogeheten edict van Milaan. De tekst van dat edict begint als volgt:

*Ik, Constantijn Augustus, en ik, Licinius Augustus,
zijn voorspoedig bij Milaan samengekomen
en hebben ons beraden over alle zaken
die betrekking hebben op openbaar welzijn en zekerheid.
Van de overige zaken die ons nuttig toeschenen voor vele mensen
of welke eerst moesten worden geregeld
- en de verering der godheid (divinitatis reverentia) is daar onderdeel van -,
meenden wij zowel de christenen alsook alle anderen de vrijheid te moeten geven
zich aan te sluiten bij de religieuze macht (potestatem religionem) van hun keuze.*

*Zo kan alles wat ook maar godheid op de hemelse troon is,
ons en allen die onder onze macht (sub potestate nostra) gesteld zijn,
goedgunstig en genadig zijn.*

Godsdienstvrijheid voor iedereen en dat zou heel het imperium ten goede komen - daar was het Constantijn om te doen. Het christendom verwierf eindelijk de felbegeerde status van religio licita, 'toegestane religie'. In de westelijke gebieden onder de heerschappij van Constantijn gold die situatie in de praktijk al sinds 306. Nu kwam het tot een formalisering van algemene godsdienstvrijheid in het Westen en tot invoer daarvan in het Oosten. Constantijn moest Licinius, bepaald geen sympathisant van het christendom, wel over de streep trekken. Als tegenprestatie, typisch staaltje van keizerlijke politiek, gaf Constantijn hem zijn halfzus Constantia tot vrouw.

De alliantie tussen Constantijn en Licinius was een kort leven beschoren. Licinius keerde zich tegen zijn bondgenoot in het Westen, deed herhaaldelijk aanvallen op diens grondgebied en hervatte de vervolging van christenen. In het jaar 324 viel Constantijn het territorium van Licinius binnen en versloeg hem. Er was opnieuw sprake van één Romeins imperium met één keizer aan het hoofd. Constantijn verlegde zijn aandacht in toenemende mate naar het Oosten. In het jaar 327 begon hij met de bouw van Constantinopel - het vroegere Byzantium - aan de oevers van de Bosporus, het 'nieuwe Rome'.

Politieke maatregelen

Constantijn voltooide de reorganisatie van het rijk die Diocletianus begonnen was. Hij vestigde een absolute monarchie - het dominaat. Ook hervatte hij de economische politiek van Diocletianus. Alle beroepen werden 'erfelijk' gemaakt om belastingbetalers beter te kunnen registreren. Vrije beroepskeuze was niet mogelijk: mensen werden opgesloten in dwanggilden die onder strenge staatscontrole stonden, en anders als pachters, niet meer als slaven, gebonden aan landbouwgronden in half vrije coloni. Zo werden de kiemen gelegd voor het latere middeleeuwse systeem van beroepsgilden en het feodale stelsel. Ook kwam het tot een definitieve scheiding van militair en burgerlijk bestuur.

De apostolische ekklesia werd door Constantijn op alle mogelijke manieren begunstigd. Huizen van samenkomst - kerken - die tijdens de grote vervolging waren verwoest, werden weer opgericht. Nieuwe kerken werden gebouwd, in Rome onder andere twee basilieken boven de vermeende graven van Petrus en Paulus, de boegbeelden van de apostolische ekklesia, en de Sint Jan van Lateranen, de 'huiskerk' van de episkopos van Rome, die door Constantijn werd aangesproken als papa, 'vader', 'paus'. De hoofdstad van het Romeinse rijk veranderde van aanzien en werd als het ware klaargestoomd om de hoofdstad te worden van de roomse kerk.

Zo adopteerde de keizer de apostolische ekklesia die zijn politiek van een ideologisch fundament moest voorzien. Constantijn had het goed begrepen: de apostolische ekklesia herbergde de enige religie die de ideologische leegte kon vullen. Zij droeg een boodschap uit die de grote massa's houvast beloofde in onzekere, snel veranderende tijden. Zij bood een totaalconcept om greep te krijgen op een duistere, door demonische machten beheerste wereld en daaruit te worden bevrijd. Sleutelbegrippen waren 'zonde' en 'beking'. Alle mensen zijn gelijk, welke maatschappelijke positie ze ook innemen, of ze nu arm zijn of rijk, heer of slaaf, man of vrouw, want allen zijn zondaars en staan als zondaars voor de enige God. En er is geen mens of hij kan de zonde overwinnen, de demonen en tenslotte ook de dood verslaan. Wat hij moet doen, is zich bekeren, dat wil zeggen: het christelijk

geloof aannemen, zich laten dopen door onderdompeling en zo opgenomen worden in de geloofsgemeenschap - de ekklesia.

De grote leraren en denkers van de apostolische ekklesia hadden zich inmiddels bekeerd tot de Griekse wijsbegeerte en aansluiting gezocht bij een centrale opvatting van de antieke filosofen: dat wijsbegeerte de mensen moet helpen zichzelf te veranderen; wijsgerig denken gaat samen met een manier van leven. Zij beschouwden de geloofsleer van hun eigen apostolische ekklesia als de definitieve filosofie, door de eeuwige God geopenbaard en door de rede onderbouwd, als een 'school der deugden', voor ieder mens toegankelijk.

Zo heeft de apostolische ekklesia in het Romeinse rijk dat op zijn grondvesten schudde, zich ontwikkeld tot behoedster van het universele (katholikos in het Grieks, 'katholiek') geloof in een beter leven dan het Romeinse rijk kon bieden, een eeuwig leven, niet voor enkele geprivilegieerden, maar voor iedereen.

Constantijn haakte hierop in. De ene universele aspiratie zocht steun bij de andere. Nu was het niet zo dat de twee als dolverliefden in elkaars armen vielen. De alliantie die gesloten werd, had eerder de trekken van een verstandshuwelijk, maar wel een dat in hoge mate bepalend is geweest voor de geschiedenis van Europa.

Het concilie van Nicea

Een onderling verdeelde apostolische ekklesia kon Constantijn niet gebruiken. Er was eenheid van belijden nodig, één universeel credo om de eenheid van het imperium te schragen. Maar precies daar lag het probleem. Er bestond grote onenigheid over de vraag hoe de verhouding tussen Jezus Christus en God gedefinieerd moest worden. Was Jezus Christus gelijk aan God of ondergeschikt aan hem?

De kampioen van laatstgenoemde opvatting was Arius (circa 260-336), sinds 318 als leraar werkzaam in Alexandrië. Arius hield onverkort vast aan de ene God en zo aan de eenheid Gods, aan diens monarchie. Binnen God is er geen gradatie mogelijk. De tweede, de Zoon, verschilt fundamenteel van de eerste, de Vader. De Zoon - de logos, het Woord - is voortgebracht, 'gemaakt' met het oog op de schepping. Vanuit God bezien is de Zoon een schepsel, dus zelf geen God, maar aan God ondergeschikt en dus niet 'een in wezen' met hem. De God (ho theos) kan niet lijden, noch sterven; God is onsterfelijk.

Niet lang nadat Arius zijn opvattingen openbaar had gemaakt, werd hij door een vergadering van Egyptische episkopoi veroordeeld. Maar in Klein-Azië vond hij veel steun. Om aan alle onenigheid een einde te maken riep Constantijn in 325, een jaar na zijn overwinning op Licinius, het concilie van Nicea - het huidige Iznik, in Turkije - bijeen. Dat deed dus niet de episkopos van Rome, Silvester, of enige andere kerkelijke leider. In Nicea had Constantijn een zomerpaleis en daar vond het concilie plaats, met de keizer op een erezetel. Een keizerlijke machtsgreep dus, deze 'kerkelijke' vergadering. Niet ten dienste van de waarheid, maar van de eenheid. Afwijkende opvattingen staan de politiek van de eenheid in de weg. Aanvankelijk wilde Constantijn in de geest van Arius met dit concilie eenheid scheppen in de apostolische ekklesia. God als absoluut monarch in de hemel en de keizer als absoluut monarch op aarde - dat model beviel hem wel. Maar het liep anders. Onder invloed van Athanasius van Alexandrië (ca. 295-373), ongemeen fel anti-ariaan, werd Arius niet alleen veroordeeld, maar ook verbannen. Vervolgens werd de geloofsbelijdenis gedecreteerd die iedere christen moest aanhangen, met de nadruk op de 'wezenseenheid' van Vader en Zoon, van God en Jezus - beiden even goddelijk.

*Wij geloven in één God, Vader, Albeheerser (pantokrátor),
maker van al het zichtbare en onzichtbare;
en in één heer, Jezus Christus, de zoon van God,*

*geboren uit de Vader, eengeboren,
dat wil zeggen: uit het wezen (ousia) van de Vader,
God uit God, licht uit licht, ware God uit de ware God,
geboren, niet gemaakt,
een in wezen (homo'ousios) met de Vader,
door wie alles geworden is wat in de hemel en wat op de aarde is,
die om ons mensen en om onze redding is afgedaald en vlees geworden,
mensgeworden,
heeft geleden
en is opgestaan op de derde dag,
opwaarts gegaan naar de hemelen,
komende om te oordelen levenden en doden;
en in de heilige geest.*

Lezers met een christelijke achtergrond zullen hier de klassieke geloofsbelijdenis herkennen. Maar niet helemaal. Na 'en in de heilige geest' eindigt de tekst abrupt. Is er over de heilige geest niets meer te zeggen? Maar thema van deze belijdenis is de relatie tussen Jezus en God, Zoon en Vader - dat was het grote theologische strijdpunt.

Er was een tweede concilie nodig om de belijdenis uit te breiden. Dat vond in 381 plaats in Constantinopel. Aan de tekst van Nicea werden enkele elementen toegevoegd. Jezus is nu vlees geworden 'door de heilige geest en de maagd Maria'; hij is 'voor ons gekruisigd onder Pontius Pilatus'; hij is opgestaan op de derde dag 'volgens de Schriften'; hij zit nu 'aan de rechterhand van de Vader'. Anders dan in de belijdenis van Nicea, krijgt het verhaal over Jezus in de tekst van Constantinopel een historische ('Pontius Pilatus') en schriftuurlijke verankering.

De nieuwe, derde alinea van de belijdenis van Constantinopel luidt als volgt:

*En in de heilige geest,
de heer en de levengever
die voortkomt uit de Vader,
die met de Vader en de Zoon
wordt aanbeden en verheerlijkt,
die gesproken heeft door de profeten.
In één, heilige, katholieke en apostolische ekklesia.
Wij belijden één doopsel tot vergeving van zonden.
Wij verwachten de opstanding van de doden
En het leven van de komende wereld.
Amen.*

De heilige geest - 'die voortkomt uit de Vader'? Niet 'uit de Vader en de Zoon'? Dat werd een controversie, om niet te zeggen een splijtzwaam, tussen de kerk van het Westen en de kerk van het Oosten. In het Westen voegde men het filioque toe: 'uit de Vader en de zoon'. In het Oosten hield men vast aan de tekst van Constantinopel. Daar wilden de leraren en theologen toch een zeker onderscheid tussen Vader en Zoon gewaarborgd zien. Eerst de Vader, dan de Zoon. Iets van hiërarchie moet er zijn. De Byzantijns-Romeinse keizers deden er hun voordeel mee: zij stonden aan de top van de hiërarchie op aarde. Zo was er altijd wat. Werd men het eens over een belijdenistekst, dan kreeg men vervolgens ruzie over de interpretatie ervan. De eenheid was meestal ver te zoeken.*

Staatsgodsdienst

Hoewel Constantijn de apostolische ekklesia op allerlei wijzen begunstigde en zich in verregaande mate bemoeide met haar reilen en zeilen, werd zij onder hem niet de officiële godsdienst van het Romeinse rijk. Dat laatste gebeurde onder de christelijke keizer Theodosius, de laatste die heerste over een ongedeeld rijk. In het jaar 380 verhief hij het christendom tot staatsgodsdienst en tot enige religio licita. Alle andere godsdiensten werden verboden.

Dertien jaar later, in 393, kwam de synode van Hippo, Noord-Afrika, bijeen en werd de canon van het Nieuwe Testament definitief vastgesteld: vier evangeliën, één boek Handelingen, eenentwintig brieven, één boek Openbaring. Ruim dertig evangeliën, onder andere het evangelie van Thomas en het vorig jaar rond Pasen uitgebrachte evangelie van Judas, tenminste vijf boeken Handelingen, onder andere die van Paulus en Thekla, dertien brieven en verwante documenten, en zeven apocalyptische boeken werden als secundair of zelfs ketters van de hand gewezen en kregen geen canonieke status. Alle stromingen van vroeg christendom waarin deze niet-canonieke geschriften circuleerden, zoals de gnosis en de Ebionieten - Joodse leerlingen van Jezus -, belandden definitief in de verdomhoek van de ketterij. Sommige daarvan zijn tenslotte opgegaan in de 'ene, heilige, katholieke en apostolische ekklesia', maar de meeste zijn op den duur, lang niet altijd op zachtzinnige wijze, uit de geschiedenis verdreven - zo ook de teksten die hun heilig erfgoed waren.

Slotbeschouwing: de kleren van de keizer

Het christendom gaat terug op Jezus, een Joodse leraar die door zijn volgelingen, aanvankelijk uitsluitend Joden, beschouwd werd als de messias, de bevrijder van Israël. De messiaanse beweging in naam van Jezus was een van de vele binnen het toenmalige Jodendom. De roep om verzet en opstand tegen de Romeinse onderdrukking van het joodse volk in de rijksprovincie Judea werkte dit in de hand. Maar in tegenstelling tot andere messiaanse verzetsgroepen vond de Jezus-beweging al snel na de dood van haar leraar en leidsman aanhang buiten het Joodse land, in de diaspora, ook onder niet-Joden. Daarbij is de rol van Paulus, die van de bekende nieuwtestamentische brieven en evenals Jezus een Jood, nauwelijks te overschatten.

Paulus formeerde gemeenschappen van Joden en niet-Joden samen, op basis van volstreckte gelijkwaardigheid. Daarmee schiep hij een alternatief voor de sociale hiërarchie van de Romeinse imperiale wereldorde: alle scheidsmuren vallen weg, alle tegenstellingen worden opgeheven. Zoals hij schreef in zijn brief aan de Galaten (3:28):

*Geen Jood of Griek meer,
geen slaaf of vrije,
geen mannelijk en vrouwelijk
want allen zijt gij een in Messias Jezus.*

Paulus stichtte gemeenschappen op deze noemer in sleutelsteden, metropolen in het oostelijk gebied rond de Middellandse Zee, zoals Tessalonika, Korinte en Efese - gemeenschappen die hij ekklesiën noemde, 'bijeengeroepen'. Deze naamgeving verraadt Paulus' religieus-politieke inzet: de Romeinse keizer, aangesproken als 'heer en redder' (heer der wereld en redder van de volkeren) werd geëerd en vereerd door de 'vergaderde gemeenschappen', ekklesiën, van steden als Filippi, Korinte en Efese. Daar kreeg men als euaggelion, 'evangelie', 'goed nieuws' te horen hoe de keizer in heel de bewoonde wereld redding had gebracht en vrede gesticht - Pax Romana. Tegen dit religieus-politieke vertoon van de zijde der Romeinse wereldorde in proclameert Paulus een ander evangelie: Jezus Messias is

de 'heer en redder' die het einde van Rome inluidt en het begin van een nieuwe wereldorde, het koninkrijk van God, door Paulus ook 'nieuwe schepping' genoemd (2 Korintiërs 5:17).

Geen wonder dat Paulus zich de reputatie verwierf in Tessalonika en elders te hebben verkondigd, aldus het boek Handelingen der Apostelen, dat 'er een andere koning is, genaamd Jezus' en dat de ekklesië die deze opvatting onderschrijven, 'handelen in strijd met de decreten van de keizer' (Handelingen 17:7).

Paulus was een apocalypticus. Dat betekende onder andere dat hij het nieuwe wereldbestel spoedig verwachtte. Maar die snelle komst bleef uit. Toen begon de ekklesia een proces van aanpassing: de patriarchale hiërarchische verhoudingen die overal in het Romeins imperium de norm waren, nestelden zich in de gemeente. Dat gebeurde niet overal tegelijk en in hetzelfde tempo, kritische tegengeluiden waren er genoeg, maar deze ontwikkeling was op den duur niet te stuiten. Was de gemeente in de dagen van Paulus niet van deze wereld(orde), één tot twee generaties later ging de gemeente, in haar interne organisatie, de heersende onderlinge verhoudingen van deze wereld(orde) tot de hare maken. Het 'in Messias Jezus is geen slaaf of vrije, geen mannelijk en vrouwelijk' raakte uitgespeeld. Ook het gezamenlijk optrekken van Joden en niet-Joden, speerpunt van Paulus' evangelie, kwam geleidelijk aan op de tocht te staan. Na de verwoesting van Jeruzalem, stad en tempel, door de Romeinse legioenen in het jaar 70 voltrok zich een proces van verwijdering tussen ekklesia en synagoge dat in de loop van de tweede eeuw leidde tot een definitieve breuk. De Joodse aanhangers van Jezus werden het kind van de rekening. Zij vielen tussen wal en schip. De niet-Joodse leden van de ekklesia keerden zich van hen af omdat zij Joden bleven, dat wil zeggen vasthielden aan de Thora. De andere Joden wilden niets van hen weten omdat zij zich bekenden tot Jezus Messias. Zij beschouwden de Joodse volgelingen van Jezus als afvallige Joden. In de eeuwen die volgden leidden ze een marginaal bestaan, de Jezus Messias belijdende Joden.

Het christendom in wording werd een aangelegenheid van gojiem, zelfs zozeer dat het halverwege de derde eeuw zijn Joodse oorsprong goeddeels uit het geheugen had gebannen of tenminste verzwegen. Nu was het vroege christendom geen uniforme aangelegenheid. De volgelingen van Jezus behoorden tot talrijke stromingen die zich alle beriepen op Jezus en de apostelen, maar onderling volstrekt verschillend waren.

Een van die stromingen was de apostolische ekklesia: de samenhang van plaatselijke gemeenten die alle onder het gezag stonden van een episkopos, 'toezienaar'. De grote leraren en denkers van de apostolische ekklesia ontwikkelden hun visie op God en Jezus, en op hun onderlinge verhouding, door zich af te zetten tegen andere richtingen van vroeg christendom, onder andere de gnosis en de Jezus Messias belijdende Joden. Zij ontwierpen een theologie waarin Jezus effectief werd 'ontjoodst' en werd opgesloten in een Grieks-wijsgerige logica die weliswaar sluitend is, maar onherkenbaar voor Joden.

De oorspronkelijke apostolische ekklesia die vorm gaf aan de Jezus-beweging en handelde in strijd met de decreten van de keizer en uitzag naar een nieuwe wereldorde, groeide in een periode van nog geen vier eeuwen uit tot een machtsfactor die een alliantie aanging met de Romeinse wereldorde. Zij zocht niet meer het imperium te bestrijden, maar trad in dienst van het imperium, toen Constantijn zijn hengel naar haar uitsloeg, en bracht het onder Theodosius tot staatsgodsdienst en tot enige religio licita. Zo werd de wording van het christendom voltooid.

Toen het West-Romeinse rijk definitief ten val was gekomen, nam de kerk van het Westen zijn infrastructuur over en blies deze nieuw leven in. De bisschop van Rome trok de kleren van de keizer aan om die nooit meer uit te trekken.

* Aantekening

De geloofsbelijdenis van Nicea vertoonde een lacune, zo bleek uit het 'gebruik' ervan. De goddelijkheid van Jezus was veiliggesteld, maar hoe zat het met zijn menselijkheid? Een concilie moest daarover uitsluitsel bieden. In het jaar 451 werd het bijeengeroepen in Chalcedon - het huidige stadsdeel Kadiköy van Istanbul -, in het buitenverblijf van de christelijk-Romeinse keizer. Daar werden de concilievaders het eens over een definitio, waaruit de volgende fragmenten:

*Dus, volgend de heilige vaders, leren wij allen eenstemmig te belijden
een en dezelfde zoon, onze heer, Jezus Christus,
dezelfde volkomen in godheid en dezelfde volkomen in mensheid,
waarlijk God en dezelfde waarlijk mens
uit een redelijke ziel (psuchè logikè)
en een lichaam,
een in wezen (homo'ousios) met de vader naar de godheid
en een in wezen met ons naar de mensheid.
(...)
Een en dezelfde Christus, zoon, heer, eengeboren,
in twee naturen (phúsis)
onvermengd, onomkeerbaar, ondeelbaar, onafscheidelijk erkend.*

Strekking van deze definitio over de 'twee naturen': God de Zoon is geen ander dan de mens Jezus Christus. De Zoon is mens geworden, maar gaf daarmee zijn goddelijkheid niet op. Vandaar: 'dezelfde volkomen in godheid en dezelfde volkomen in mensheid'. Het homo'ousios van Nicea wordt hernomen en vervolgens aangevuld: het 'een in wezen' is niet alleen van toepassing op de betrekking tussen Vader en Zoon, maar ook op die tussen Jezus Christus en de menselijke natuur: 'een in wezen met de vader naar de godheid en [aanvulling op Nicea!] een in wezen met ons naar de mensheid'.

uit: Roodkoper, 12e jaargang, aflevering 1/2 - mei 2007